

UDK: 373.3.091.3-059.1

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA «ONGLI O‘QISH» TUSHUNCHASINING MAZMUNI VA UNING O‘LCHANADIGAN DARAJALARI

Ne‘matova Diyora Baxodir qizi

Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23757211>

Annotatsiya. Maqolada «ongli o‘qish» tushunchasining milliy metodik an‘anadagi talqini xalqaro fandagi «o‘qib tushunish» va «o‘qish savodxonligi» tushunchalari bilan qiyosiy tahlil qilingan. An‘anaviy talqinning uchta zaif tomoni aniqlangan, onglikning soxta ko‘rsatkichlari tavsiflangan, tushunchaning ishchi ta‘rifi hamda to‘rtta o‘lchanadigan darajasi asoslangan.

Kalit so‘zlar: ongli o‘qish, o‘qib tushunish, o‘qish savodxonligi, ishchi ta‘rif, tushunish darajalari, boshlang‘ich ta‘lim.

Annotation. The article compares the interpretation of “conscious reading” in the national methodological tradition with the international concepts of reading comprehension and reading literacy. Three weaknesses of the traditional interpretation are identified, false indicators of understanding are described, and a working definition of the concept with four measurable levels is substantiated.

Key words: conscious reading, reading comprehension, reading literacy, working definition, levels of comprehension, primary education.

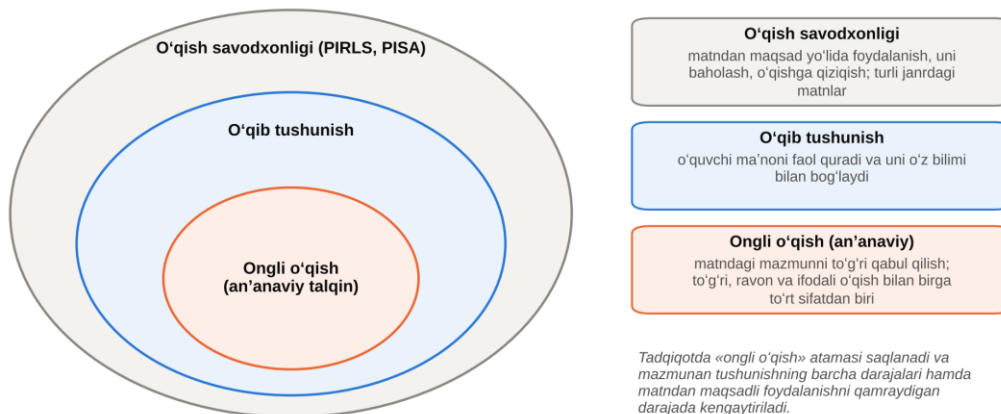
Kirish. O‘qish boshlang‘ich ta‘limda barcha fanlarni o‘zlashtirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Xalqaro tadqiqotlar natijalari bu sohada asosiy e‘tiborni matn mazmunini tushunishga qaratish zarurligini ko‘rsatmoqda: PIRLS-2021 tadqiqotida O‘zbekiston to‘rtinchi sinf o‘quvchilarining o‘rtacha natijasi 437 ballni tashkil etgan (Mullis et al., 2023), PISA-2022 da esa o‘n besh yoshli o‘quvchilarning atigi 14 foizi o‘qish savodxonligining ikkinchi — minimal yetarli darajasiga erishgan (OECD, 2023). Muallifning avvalgi ishlarida EGRA metodologiyasi va xalqaro tajriba asosida ongli o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari (Ne‘matova, 2024, 2025a, 2025b), ongli o‘qish tushunchasining psixologik va lingvistik asoslari (Ne‘matova, 2026c) hamda uni rivojlantirishning innovatsion strategiyalari (Ne‘matova, 2026a) ko‘rib chiqilgan. Mazkur maqolada esa tushunchaning metodik jihat — uning mazmunini aniqlashtirish va o‘lchanadigan shaklga keltirish masalasi tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — ongli o‘qish tushunchasining milliy va xalqaro talqinlarini qiyoslab, uning ishchi ta‘rifini va o‘lchanadigan darajalarini asoslashdan iborat.

Milliy metodikada ongli o‘qish. O‘zbek boshlang‘ich ta‘limi metodikasida o‘qish ko‘nikmasi to‘rt sifat — to‘g‘ri, ravon, ongli va ifodali o‘qish orqali tavsiflanadi. K.Qosimova va hammualliflarining darsligida o‘qish predmetining vazifasi o‘quvchilarni «to‘g‘ri, tez (me‘yorida), ongli va ifodali o‘qish malakalari bilan qurollantirish» deb belgilangan (Qosimova et al., 2009, p. 5), sifatlarning asosi sifatida esa ongli o‘qish ko‘rsatilgan (Qosimova et al., 2009, p. 74). Tarixiy jihatdan ham onglik milliy metodikaning markaziy g‘oyasi bo‘lib kelgan: 1902-yilda S.Saidazizovning tovush usuliga asoslangan «Ustodi avval» alifbosi ta‘limni bola tushunadigan va anglaydigan ta‘limga aylantirgan (Qosimova et al., 2009, pp. 24–26).

Shu bilan birga, mazkur talqinning uchta zaif tomoni mavjud. Birinchidan, sifatlarning amaldagi maqomi teng emas: to‘g‘ri va ravon o‘qishni o‘lchash oson (xatolar sanaladi, vaqt qayd etiladi), onglik esa asosan savol-javob va qayta hikoyalash orqali tekshiriladi. Natijada

o‘lchash qulay bo‘lgan sifatlar amalda o‘qitishning bosh maqsadiga aylanadi. Ikkinchidan, onglilik bosqichlarga ajratilmagan: «o‘quvchi matnni tushundimi?» degan savol «ha» yoki «yo‘q» javobini nazarda tutadi, holbuki ochiq axborotni topish bilan muallif niyatini anglash keskin farq qiladi. Uchinchidan, o‘qishning hayotiy vazifasi — e‘lon, yo‘riqnoma va jadval matnlaridan foydalanish tizimdan tashqarida qolgan.

Xalqaro fandagi tushunchalar. Xalqaro adabiyotda ongli o‘qishga eng yaqin tushuncha — o‘qib tushunish (reading comprehension). RAND guruhi hisobotida u o‘quvchining yozma matn bilan o‘zaro ta‘siri va unga jalb bo‘lishi orqali ma‘noni ajratib olish va qurish jarayoni sifatida ta‘riflanadi (Snow, 2002). Bu talqinda ikki jihat muhim: tushunish matndan tayyor holda olinmaydi, uni o‘quvchining o‘zi quradi; qurilish jarayoniga matndan tashqaridagi bilim va tajriba ham jalb etiladi. PIRLS va PISA dasturlari kiritgan o‘qish savodxonligi (reading literacy) tushunchasi yanada keng bo‘lib, matnlarni tushunish bilan birga ulardan foydalanish, ularni baholash va o‘qishga qiziqishni ham qamrab oladi (Mullis & Martin, 2019; OECD, 2023). Shunday qilib, an‘anaviy talqindagi ongli o‘qish, o‘qib tushunish va o‘qish savodxonligi bir-birining ichiga joylashgan uch doira tarzida tasavvur etilishi mumkin (1-rasm).

1-rasm. Ongli o‘qish, o‘qib tushunish va o‘qish savodxonligining nisbati

Onglilikning soxta ko‘rsatkichlari. Maktab amaliyotida onglilik belgisi sifatida qabul qilingan, biroq uni ishonchli aks ettirmaydigan uchta ko‘rsatkich mavjud. Birinchisi — matnni qayta hikoyalash: xotirasi kuchli o‘quvchi mazmuni anglamay ham matnni deyarli so‘zma-so‘z qaytara oladi. EGRA-U sinovlarida ikkinchi sinf o‘quvchisi qish haqidagi matnni deyarli so‘zma-so‘z aytib bergan, biroq «Bolalar qushlarga nega don sepishdi?» degan savolga javob bera olmagan. Ikkinchisi — javobni matn yuzasidan topish: savol matn jumlasini aynan takrorlasa («Chumchuq uyasini tomga qurdi» jumlasiga «Chumchuq uyasini qayerga qurdi?» savoli), u tushunishni emas, ko‘z bilan qidirish tezligini tekshiradi. Uchinchisi — ravon o‘qishning o‘zi: o‘qib tushunish dekodlash va tilni tushunish ko‘paytmasi ekanini hisobga olsak (Gough & Tunmer, 1986), tez va xatosiz ovoz chiqarib o‘qish onglilikning zaruriy, biroq yetarli bo‘lmagan shartidir. Ravon o‘qib, matnni tushunmaydigan o‘quvchilar alohida guruhni tashkil etadi (Catts et al., 2006); ularni dekodlash va tilni tushunish ko‘rsatkichlari asosida ajratish modeli muallifning alohida maqolasida taklif etilgan (Ne‘matova, 2026b). Uchala ko‘rsatkich tushunishning o‘zini emas, uning tashqi hamrohini o‘lchaydi.

Ishchi ta‘rif va darajalar. Tahlil asosida quyidagi ishchi ta‘rif taklif etiladi: ongli o‘qish — o‘quvchining matndagi axborotni to‘g‘ri idrok etib, undan yaxlit mazmuniy manzara hosil qilishi, bu manzarani o‘zidagi bilim va tajriba bilan bog‘lashi hamda o‘qiganidan muayyan

maqsad yo‘lida foydalana olishidir. Ta‘rif uchta talabni belgilaydi: tushunish o‘quvchi mehnati bilan yaratiladi; lug‘at va bilim zaxirasi ta‘rifga kiradi (Ne‘matova & Shabbazova, 2026); o‘qish hayotiy ko‘nikmaga aylanadi.

Ta‘rifni amaliyotda qo‘llash uchun ongli o‘qishning to‘rt darajasi ajratiladi; har bir keyingi daraja avvalgisini o‘z ichiga oladi (1-jadval). Darajalar tizimi PIRLS tushunish jarayonlari (Mullis & Martin, 2019) va Barrett taksonomiyasi (Clymer, 1968) bilan muvofiq keladi. V.Kinch modeliga ko‘ra, birinchi va ikkinchi darajalar asosan matn bazasi qatlamida kechadi, uchinchi va to‘rtinchi darajalar esa vaziyat modelini, ya‘ni matnni o‘quvchi bilimi bilan bog‘lashni talab qiladi (Kintsch, 1998).

1-jadval

Ongli o‘qish darajalari va namunaviy savol boshlamalari

Daraja	Mazmuni	Namunaviy savol boshlamalari
1. Ochiq axborotni topish	javob matnning aniq o‘rnida turadi, biroq savol matn jumlasini takrorlamaydi	Kim? Qayerda? Qachon? Nima qildi?
2. Xulosa chiqarish	javob ikki yoki bir necha ma‘lumotni bog‘lash orqali topiladi	Nega ...? Nima sababdan ...? Bundan keyin nima bo‘ladi deb o‘ylaysan?
3. Umumlashtirish va talqin	asosiy fikrni aniqlash, sarlavha tanlash, muallif fikrini o‘z so‘zi bilan bayon etish	Matn asosan nima haqida? Qanday sarlavha mos keladi? Muallif nima demoqchi?
4. Baholash va munosabat	matn doirasidan chiqib asosli munosabat bildirish, matn fikrini tajriba bilan qiyoslash	Qahramon to‘g‘ri qildimi? Nega shunday deb o‘ylaysan? Bu ma‘lumotga ishonsa bo‘ladimi?

Darajalar tizimi o‘qituvchi uchun maqsadlar xaritasi, savol tuzuvchi uchun qolip, tadqiqotchi uchun esa o‘lchov shkalasi vazifasini bajaradi. Muallif ishlab chiqqan EGRA-U topshiriqlar bankida savollar shu darajalar bo‘yicha sinfdan sinfga yuqoriga siljitib taqsimlangan: birinchi sinfdan beshinchi sinfga bittasi, to‘rtinchi sinfdan esa barchasi yuqori darajalarga tegishli. To‘rtinchi daraja o‘quvchining tanqidiy fikrlashi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari muallifning avvalgi ishida tahlil qilingan (Ne‘matova, 2023).

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Milliy an‘anadagi «ongli o‘qish» tushunchasi o‘z mohiyatini saqlagan holda xalqaro fanning «o‘qib tushunish» va «o‘qish savodxonligi» tushunchalari mazmuni bilan boyitilishi lozim. Taklif etilgan ishchi ta‘rif tushunishni o‘quvchi tomonidan quriladigan, bilim va tajribaga tayanadigan hamda maqsadli foydalanishga yo‘naltirilgan jarayon sifatida belgilaydi. To‘rt darajali tizim onglikni bosqichma-bosqich o‘lchash va savollarni darajalar bo‘yicha tuzish imkonini beradi. Atamani saqlab, uning mazmunini boyitish yo‘li milliy an‘anani inkor etmaydi, balki uni ichdan rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Catts, H. W., Adlof, S. M., & Ellis Weismer, S. (2006). Language deficits in poor comprehenders: A case for the simple view of reading. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 49(2), 278–293. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2006/023\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2006/023))
- Clymer, T. (1968). What is “reading”? Some current concepts. In H. M. Robinson (Ed.), *Innovation and change in reading instruction* (pp. 7–29). University of Chicago Press.
- Gough, P. B., & Tunmer, W. E. (1986). Decoding, reading, and reading disability. *Remedial and Special Education*, 7(1), 6–10. <https://doi.org/10.1177/074193258600700104>
- Kintsch, W. (1998). *Comprehension: A paradigm for cognition*. Cambridge University Press.
- Mullis, I. V. S., & Martin, M. O. (Eds.). (2019). *PIRLS 2021 assessment frameworks*. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- Mullis, I. V. S., von Davier, M., Foy, P., Fishbein, B., Reynolds, K. A., & Wry, E. (2023). *PIRLS 2021 international results in reading*. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
- Ne‘matova, D. B. (2023). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. *Interpretation and Researches*, 2(1).
- Ne‘matova, D. B. (2024). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ongli o‘qish ko‘nikmalarini integratsion va STEAM yondashuv asosida rivojlantirish: EGRA metodologiyasi tahlili. *Ilmiy xabarnoma*, (4).
- Ne‘matova, D. B. (2025a). Developing students’ conscious reading skills based on international experiences (using the example of EGRA studies). *Современные подходы и новые исследования в современной науке*, 4(4), 69–73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15083228>
- Ne‘matova, D. B. (2025b). Xalqaro tajribalar asosida o‘quvchilar ongli o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish (EGRA tadqiqotlari misolida). *O‘zbekiston olimlarining ilmiy-amaliy tadqiqotlari*, 2(14), 223–228.
- Ne‘matova, D. B. (2026a). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ongli o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishning innovatsion strategiyalari. *TerDPI Ilmiy xabarnomasi*, 2(06), 56–58.
- Ne‘matova, D. B. (2026b). Grouping primary school readers by the simple view of reading: A model for differentiated instruction. *Science and Innovation*, 5(3), 428–437. <https://doi.org/10.5281/zenodo.23587982>
- Ne‘matova, D. B. (2026c). Теоретические основы понятия осознанного чтения: психологические и лингвистические подходы [Ongli o‘qish tushunchasining nazariy asoslari: psixologik va lingvistik yondashuvlar]. *Вестник интегративной психологии*, (40), 246–252.
- Ne‘matova, D. B., & Shabbazova, D. R. (2026). Boshlang‘ich sinflarda ongli o‘qishni leksik-kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish. *Maktabgacha va maktab ta‘limi jurnali*, 4(10), 146–152. <https://doi.org/10.5281/zenodo.23555918>
- OECD. (2023). *PISA 2022 results (Volume I): The state of learning and equity in education*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>
- Qosimova, K., Matchonov, S., G‘ulomova, X., Yo‘ldosheva, Sh., & Sariyev, Sh. (2009). *Ona tili o‘qitish metodikasi*. Noshir.
- Snow, C. E. (2002). *Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension*. RAND Corporation.